

टिप्पणी

9

प्रतिमनाटकम्

संस्कृतनाट्यकारवर्गे महाकवि भासः एकः एष नाटककारः अस्ति यः स्वनाट्यशैल्या संस्कृतनाट्यपरम्परां समृद्धं कृतवान्। महाकविः कालिदासः एव भासस्य नाटककलायां बहु प्रभावितः आसीत्। मालविकाग्निमित्रम् इति नाटके भासं च प्रशंसति। महाकवि भासस्य व्यक्तित्वस्य विषये बहु-सूचना उपलब्धा नास्ति। तेन लिखितानां नाटकानां, प्राचीनकवीनां ग्रन्थानां च अध्ययनं कृत्वा तस्य कालः निर्धारितः अस्ति। भासः स्वनाटकेषु तस्य परिचयस्य विषये न लिखति। तस्य उद्देश्यं लेखनद्वारा प्रसिद्धिं प्राप्तुं न अपितु स्वस्य नाटकद्वारा प्रेक्षकाणां मनोरञ्जनं आसीत्। भासस्य १३ नाटकानि प्राप्यन्ते, येषु अत्र प्रतिमानाटकविषये चर्चा करिष्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- भासस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- प्रतिमानाटकस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- प्रतिमानाटककथां ज्ञात्वा;
- प्रतिमानाटकस्य पात्राणां विषये ज्ञातव्यम्; तथा
- प्रतिमानाटकस्य रंगमञ्चसंभावनाणां विषये जानाति।

9.1 भासस्य सामान्यपरिचयः

भासस्य स्थितिः विद्वांसः मध्ये विवादास्पदः अभवत्। अन्यस्य कस्यचित् संस्कृतनाट्यकारस्य

भारतीयनाटकानां परिचयः

टिप्पणी

सम्बन्धे तादृशी सामर्थ्यं न सिध्यति। विभिन्नाः विद्वांसः षष्ठशताब्द्याः पूर्वं दशमशताब्द्याः मध्ये भासस्य समयं निर्धारयन्ति, परन्तु यदि सर्वेषां विद्वांसानां मतानाम् अध्ययनं भवति तर्हि भासस्य कालः ईपू पञ्चम-चतुर्थशताब्दी इति निर्धारितः भवति।

१९०९ तमे वर्षे महामहोपाध्यायपण्डितः टी-गणपतिशास्त्री भासस्य १३ नाटकानि प्रकाशितवान् अस्य आधारेण भासस्य १३ नाटकानि लिखितानि सन्ति। भासः मुख्यतया रामकथा, महाभारत, लोकात् च स्वस्य कथानकं गृहीतवान् अस्ति। यदि वयं तस्य नाटकानि अधीमहे तर्हि वयं तत्-

1. प्रतिमानाटकस्य अभिषेकनाटकस्य च मूलकथा रामकथा आधारिता अस्ति।
2. तथा च महाभारतात् मध्यमव्यायोगः, दुतघटोत्कचः, कर्णभारम्, दत्त्वाक्यम्, उरुभङ्गम्, पञ्चरात्रम्, बालचरितम् इति कथाः स्वीकरोति ।
3. प्रतिग्ययोगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्त, अविमारक, दरिद्रचरुदत्त च कथाः जनप्रेरणया गृहीताः।

9.2 प्रतिमानाटकस्य परिचयः

यथा नाम्ना एव स्पष्टं यत् प्रतिमानाटकम् इति नाटकस्य मूलकथा प्रतिमां परितः बुन्यते। नाटकस्य तृतीये खण्डे प्रतिमागृहस्थघटना महाकविना भासेन वर्णिता अस्ति। रामस्य वनं गमनानन्तरं यदा भरतः स्वमातृगृहात् अयोध्यां प्रति प्रत्यागच्छति स्म तदा सः मन्दिरे स्वपितृप्रतिमासु महाराजदशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा आशङ्कितः अभवत्। सः पितुः अभावं अनुभवति। अत्र अपि द्रष्टव्यं यत् रामायणस्य मूलकथायां यस्मिन् प्रतिमागृहस्य घटनाः वर्णिताः सन्ति, तस्मिन् तादृशः सन्दर्भः नास्ति। महाकविः भासः प्रतिमागृहे एतां घटनां स्वकल्पनेन बुनति, भारतं केनापि न सूचितं पितुः मृत्युं साक्षात्करोति इति दर्शयति। अस्मात् वयं स्वीकुर्वितुं शक्नुमः यत् भासः एतस्याः कथायाः आधारः रामकथाः अस्ति चेदपि स्वकल्पनातः एव निर्मितः। प्रतिमागृहस्य कल्पनां कृत्वा अस्य नाटकस्य नाम प्रतिमानाटकं कृतम् अस्ति।

पाठगत प्रश्नाः 9.1

1. भासस्य कालः कः?
2. भासस्य नाटकानां संख्या का भवति?
3. भासस्य नाटकानां कथानकानाम् स्रोतांसि कानि सन्ति?
4. प्रतिमानाटकस्य मूलकथा का?
5. अविमारकस्य कथानकं कुतः गृहीतम्?

9.3 प्रतिमानाटकस्य कथानकम्

भासः प्रतिमानाटके सप्तभागेषु कथां विभज्यते। प्रत्येकाङ्के वर्णिता कथा यथा-

प्रथमः अंकः

प्रथमाङ्कस्य आरम्भे महाराजदशरथस्य आज्ञानुसारं रामस्य राज्याभिषेकस्य सज्जता प्रचलति। नाटके वयं अस्मिन् अवसरे वाद्ययन्त्रैः सह शुभगीतानां, शुभकार्याणां च आयोजनं पश्यामः। ततः सहसा एतानि अभिषेकस्य सज्जताः निवर्तन्ते। स्वसखीद्वारा सीता राज्यस्य राज्याभिषेकः स्थगितः इति सूचनां प्राप्नोति यतोहि राज्ञी कैकेयी महाराजदशरथात् स्वपुत्रस्य भारतस्य कृते राज्यस्य प्रतिज्ञां, रामस्य कृते १४ वर्षाणां निर्वासनस्य प्रतिज्ञां याचितवती अस्ति। कैकेयस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः अचेतनः पतितः इति अपि कथ्यते। तदनन्तरं रामः सीतायाः समीपम् आगत्य एतां वार्ताम् सत्यं कथयति। तदा लक्ष्मणः अपि तत्र क्रोधेन प्राप्य कथयति यत् अहम् इदं जगत् स्त्रियाः अपेक्षया नीचं करिष्यामि यतोहि एतस्य समग्रस्य घटनायाः पृष्ठे एकः महिला कैकेयी अस्ति। लक्ष्मणस्य वचनं श्रुत्वा रामः अत्यन्तं उदारतापूर्वकं व्याख्यायते। लक्ष्मणं च शान्तं कर्तुं याचते। तदनन्तरं रामः सीतां लक्ष्मणं च वनं प्रति गन्तुं स्वनिर्णयं सूचयति। सीता लक्ष्मणौ च रामं सह वनं गन्तुं याचन्ते। प्रारम्भे रामः तान् न अनुमन्यते किन्तु अन्ते तयोः द्वयोः एतत् आग्रहं स्वीकुर्वितुं अर्हति। प्रथमाङ्कस्य अन्ते रामः, सीता, लक्ष्मणः च वनं प्रति गच्छन्ति।

द्वितीयः अंकः

द्वितीये अङ्के महामन्त्री सुमन्त्रः राम-सीता-लक्ष्मण-विहीनः अयोध्यां प्रति प्रत्यागच्छति। तदनन्तरं राजा दशरथः अचेतनः भूत्वा अन्ते रामविरहेण प्राणान् त्यक्त्वा वर्णितः। राम-लक्ष्मण-सीता-वनं गमनात् जनाः अतीव दुःखिताः सन्ति। रामस्य वनं गमनस्य कारणात् राजा दशरथः अधीरावस्थायां गृभगृहे शयानः अस्ति। कौशल्यं सुमित्रं च दशरथं धैर्यं वदतः। सुमन्त्रः रामं सीतां लक्ष्मणं च पातुं वनं गतः। दशरथः अद्यापि आशास्ति यत् सुमन्त्रः रामं, सीतां, लक्ष्मणं च प्रत्यययित्वा अयोध्यां प्रति आनयिष्यति परन्तु स्थितिः विपरीतम् अस्ति। सुमन्त्रः रिक्तहस्तः वनाद् प्रत्यागच्छति। तं दृष्ट्वा दशरथः निराशायां मज्जति तस्य अवशिष्टा आशा अपि विलुप्तं भवति। सहसा सः अचेतनः भवति, चेतनां प्राप्य राम-सीता-लक्ष्मणयोः विषये पुनः पुनः पृच्छति। द्वितीयखण्डे मुख्यतया महासचिवसुमन्त्रदशरथयोः संवादः अस्ति यस्मिन् भासः करुणरसस्य पूर्णप्रयोगं कृतवान् अस्ति। अस्मिन् कर्मणि पुत्रस्य विरहेण दुःखितस्य पितुः हृदयस्य मार्मिकं चित्रणं भासः कृतवान् रामस्य वियोगकाले दशरथः अवगन्तुं आरभते यत् तस्य मृत्युः समीपे अस्ति, तस्य पूर्वजाः तं स्वेन सह नेतुम् आगताः। अन्ते एतत् दुःखं सोढ्य अयोध्याराजः प्राणान् यजति। तस्य मृत्योः एव एतत् कृत्यं समाप्तं भवति।

तृतीयः अंकः

तृतीये खण्डे भारतः मातृगृहात् प्रत्यागत्य मार्गं देवकुले पितुः दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा आशङ्कितः

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां परिचयः

टिप्पणी

अस्ति। पितुः मृतः, अचेतनः इति भयं करोति। भरतः स्वमन्त्रिभिः सह रामं पुनः आनेतुं उत्सुकः अस्ति। कृत्यस्य आरम्भे अयोध्यातः आह्वानं प्राप्य भारतः स्वमातृगृहात् अयोध्यां प्रति प्रत्यागच्छति। यात्रायाः श्रान्ततां निवारयितुं ते प्रतिमायाः समीपे एव स्थगयन्ति। तत्रत्यः पुरोहितः देवकुलिकः अस्य प्रतिमागृहस्य परिचयं कृत्वा इक्ष्वाकुवंशस्य ये सर्वे राजानः अद्यावधि विद्यमानाः तेषां प्रतिमाः अस्मिन् प्रतिमागृहे एव सन्ति इति कथयति। पुरोहितः महाराजदिलीपस्य, रघुस्य च कथां, भारतस्य सम्मुखे अद्यतनस्य सफलतायाः च वर्णनं करोति। सहसा भारतस्य दृष्टिः महाराजदशरथस्य प्रतिमायां पतति, तत् दृष्ट्वा एव भारतः आतङ्कितः भवति। सः स्वपितुः मृत्युं पूर्वानुमानं करोति। एतत् ज्ञात्वा एव सः अचेतनः भवति। अथ तस्य मातरः अपि प्रविशन्ति। तस्याः स्पर्शात् भरतः चेतनः भवति, चौतन्यं प्राप्य एव देवकुलिकातः सम्पूर्णं कथां पृच्छति। सः अवगच्छति यत् यत् किमपि घटितं तत् तस्य मातुः कैकेय्याः कारणात् अस्ति। सः स्वमातुः आलोचनां करोति। अयोध्यां प्राप्य वशिष्ठादयः भारतं अयोध्याराजत्वेन अभिषेकं कर्तुं प्रस्तावन्ति, यत् भारतं स्वमन्त्रिभिः सहकारिभिः सह रामं अयोध्यां प्रति आनेतुं गच्छति। अनेन तृतीयं अंकः समाप्तं भवति। अस्मिन् अङ्के भारतेन भरतस्य भ्रातुः प्रति प्रेम्णः, त्यागस्य, समर्पणस्य च भावः प्रदर्शितः अस्ति।

चतुर्थः अंकः

चतुर्थे अङ्के भरतः महासचिवेन सुमन्त्रेण सह वनं गत्वा रामं मिलित्वा अयोध्यां प्रति प्रत्यागन्तुं याचते। परन्तु रामः तान् प्रत्यययितुम् इच्छति, पुनः प्रेषयितुम् इच्छति। अन्ते अग्रजस्य वचनस्य आदरं कृत्वा भरतः एतस्याः शर्तया प्रत्यागच्छति यत् श्रीरामः यदा वनाद् अयोध्यां प्रत्यागमिष्यति तदा तस्य सिंहासनं स्वीकुर्यात् इति।

कृत्यादौ भरतः तस्य मुख्यमन्त्री सुमन्त्रेण सह रथं आरुह्य दण्डकवनं प्रति गच्छन्ति। रामं प्राप्नोति, भारतं दृष्ट्वा रामः भावुकः भवति। राम-लक्ष्मण-सीतायाः सम्मुखे भारतः स्वमातुः कैकेयी-कृतं कार्यं दुष्टं वर्णयति। सः श्रीरामं पुनः अयोध्यां प्रति प्रत्यागन्तुं वदति। रामः भारताय व्याख्यायते यत् सः स्वपितुः प्रतिज्ञां पूर्णं कर्तुं निश्चितवान् ततः भारतः श्रीरामं सीतालक्ष्मणयोः सह वने निवासस्य अनुमतिं प्राप्तुं याचते। रामः भारतस्य स्थितिं बहु सम्यक् अवगत्य स्वप्रजादिजनेषु स्वकर्तव्यं अनुसरणं कर्तुं उपदेशं ददाति। अन्ततः रामस्य अनुनयानन्तरं भारतः प्रत्यागच्छति परन्तु श्रीरामः १४ वर्षेभ्यः परं यदा वनाद् अयोध्यां प्रत्यागच्छति तदा सः स्वराज्यं स्वीकुर्यात् इति शर्तेन। एतेषु १४ वर्षेषु भारतस्य शासनार्थं रामः स्वस्य चरणपादुकं याचते, रामः तत् स्वीकुर्वति तदनन्तरं भारतः स्वमन्त्रिभिः प्रियजनैः सह अयोध्यां प्रति गच्छति, अनेन सह चतुर्थः कृत्यः समाप्तः भवति।

पंचम अंकः

पञ्चमे अङ्के रावणेन स्वभगिन्याः शूर्पणाखायाः नासिकां छित्त्वा खरदुषणस्य वधस्य प्रतिशोधार्थं वञ्चना सीतायाः अपहरणस्य घटना अस्ति। पञ्चम-अङ्कस्य आरम्भे रामः पितुः दशरथस्य वार्षिकश्राद्धं कर्तुं विचारेषु निमग्नः भवति। सीता तं सान्त्वयित्वा कथयति यत् भरतः पूर्णसंस्कारेण

टिप्पणी

पितुः श्राद्धं करिष्यति इति। अथ सहसा रावणः वेषं कृत्वा अतिथिरूपेण आगच्छति। भिक्षुवेषं रावणं दृष्ट्वा रामः आदरं करोति। रावणः स्वर्णमृगस्य पिण्डदानं दत्त्वा पितुः श्राद्धं कर्तुं रामं प्रति स्वस्य इच्छां प्रकटयति। क्वचित् तत्र मरिचः स्वर्णमृगरूपेण दृश्यते। लक्ष्मणः केनचित् कारणेन तत्र नास्ति, अतः रामः स्वयं मृगं ग्रहीतुं प्रस्थायति। सीतां एकाकी इति ज्ञात्वा रावणः यथार्थरूपं गृहीत्वा तां हरति। सीता रोदिति विलपति च। इति च श्रुत्वा जटायुः गृध्रराजः तां तारयितुं आगच्छति। अस्मिन् कर्मणि भासः रामकथायां किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा सीतायाः सुवर्णमृगप्रलोभनस्य घटनां सर्वथा निराकृत्य स्वकल्पनेन एतां घटनां निर्मितवान्।

षष्ठः अंकः

षष्ठीयकर्मरम्भे रावणस्य सीतां तारयितुं आगतेन गृध्रराजेन जटायुना सह घोरयुद्धं भवति। अन्ते जटायुः रावणस्य हस्तेन क्षतिग्रस्तः भूत्वा शहीदः भवति। रावणः सीतां लङ्कां नेतुम् सफलः भवति। अपरपक्षे रामः लक्ष्मणौ च सीतां अन्वेष्टुं कुर्वतः। ततः द्वौ तपस्वी कुमारौ सीतायाः अपहरणस्य कथां कथयति। तदनन्तरं रामसुग्रीवयोः मैत्री भवति, रामलक्ष्मणः किष्किन्धायां कतिपयान् दिनानि यापयति। एतस्मिन्नन्तरे भारतः पुनः स्वस्य महामन्त्री सुमन्त्रं श्रीरामस्य ध्यानं प्राप्तुं प्रेषयति। तत्र गत्वा सुमन्त्रः सीतायाः अपहरणस्य वार्ताम् प्राप्नोति। सः पुनः आगत्य भारतं याचते। तस्मिन् एव काले कैकेयी ऋषिणा महाराजदशरथाय दत्तस्य शापस्य विषये अपि भारतं सूचयति, तस्याः विरुद्धं आरोपानाम् निराकरणं च करोति। कैकेयी भारतं रामस्य साहाय्यं कर्तुं अपि याचते। भरतः अग्रजस्य रामस्य साहाय्यार्थं रावणस्य विरुद्धं युद्धस्य घोषणां कर्तुं सज्जः भवति, सेनायाः सह रामस्य समीपं गत्वा। अस्मिन् अधिनियमे वर्णिता घटना अपि श्रीरामकथातः भिन्ना अस्ति। महाकविः भासः स्वकल्पनाद्वारा अनेके परिवर्तनं कृतवान् अस्ति।

सप्तम अंकः

सप्तम-अङ्कस्य आरम्भे भरतः रामस्य साहाय्यार्थं स्वसैन्येन सह गन्तुं सज्जः भवति, परन्तु तत्र गमनात् पूर्व भरतः तपस्वीतः रावणस्य उपरि रामस्य विजयस्य विषये सूचनां प्राप्नोति। विभीषणं लङ्काराजत्वेन अभिषेकं कृत्वा रामः तपोवनं प्राप्तवान् इति च तपस्वी तस्मै कथयति। रावणस्य वधेन जनाः अतीव प्रसन्नाः भवन्ति। एतत् सुसमाचारं श्रुत्वा भरतः वनं प्राप्य रामं मिलित्वा तत्र अयोध्याराजत्वेन राज्याभिषेकं करोति। माता कैकेयी अपि अतीव प्रसन्ना अस्ति, पुनः अयोध्यां प्रत्यागत्य रामस्य राज्याभिषेकस्य इच्छां प्रकटयति। रामः तत् स्वीकुर्वति। तदनन्तरं सः पुष्पकविमानं आरुह्य अयोध्यां प्रति गच्छति। अनेन सप्तमं कर्म समाप्तं भवति। भासः नाटवाक्येन सर्वेषां हिताय कामनाम् अभिव्यञ्जयति।

पाठगत प्रश्नाः 9.2

1. प्रतिमानाटके कति कर्माणि सन्ति?
2. कस्मिन् कर्मणि प्रतिमागृहं वर्णितम्?

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

3. सीताहरणस्य घटना कस्मिन् कर्मणि अस्ति?
4. महाराजदशरथेन ऋषितः प्राप्तस्य शापस्य विषये कैकेयी कस्मिन् कर्मणि चर्चा करोति?

9.4 प्रतिमानाटकस्य पात्राः

महाकविः भासः प्रतिमानाटक-नाटके रामकथ-राम-सीता-भारत-लक्ष्मण-दशरथ-कौशल्य-कैकेयी-आदीनां मुख्यपात्राणां वर्णनं कृतवान् अस्ति। अत्र प्रतिमानाटके वर्णितानां मुख्यपात्राणां विषये अध्ययनं करिष्यामः।

रामः

नाटकस्य मुख्यनायकः रामः। यदि वयं नाटकस्य दृष्ट्या नायकवर्गे रामस्य मूल्याङ्कनं कुर्मः तर्हि सः धैरोदत्तप्रकृतेः नायकः अस्ति। अस्य धैरोदत्तनायकस्य सर्वे गुणाः रामे वयं प्राप्नुमः। ध नज्जयेन धैरोदत्तनायकस्य विषये दशरूपक इति पुस्तके अपि उक्तम्— यः जगतः अप्रभावितः, गम्भीरस्वभावः, परेभ्यः क्षमाप्रदानं करोति, आत्मनः स्तुतिं न करोति, सुखदुःखादिपरिस्थितौ सर्वदा स्थिरस्वभावः भवति। अदम्भो धैर्यवान् दृढनिश्चयेन कार्यं सम्पन्नं करोति सः धैरोदत्तवीरः। यदि प्रतिमानाटकस्य सन्दर्भे वदामः तर्हि एतान् सर्वान् गुणान् रामे पश्यामः। कैकेयी राजा दशरथात् प्रतिज्ञां गृहीतवान् इति ज्ञात्वा सः दुःखितः न भवति यत् सः १४ वर्षाणि यावत् निर्वासनं प्रेषयिष्यामि इति। भ्रातुः लक्ष्मणस्य क्रोधं शान्तयति। यतो हि रामः गम्भीरः धैर्यवान् च अस्ति।

सीता

अस्य नाटकस्य मुख्यनायिका सीता अस्ति। सौम्यस्वभावा उदारस्वभावा च। प्रथमे एव कर्मणि वल्कलवस्तूनि दृष्ट्वा सीता तानि वस्तूनि धारयितुं स्वस्य चेतिभ्यः याचते। एतत् तस्य सरलस्वभावस्य प्रतिबिम्बम् अस्ति। सा तेषां परिचारिकाभिः सह उदारं व्यवहारं करोति। विनोदं कुर्वन्ती सा स्वराजपरिवारस्य वधूत्वस्य आभासं न ददाति। नाटके सीता सुखदुःखयोः अपि भर्तुः पोषणं कुर्वन्ती आदर्शस्त्रीरूपेण चित्रिता अस्ति।

भरतः

अस्य नाटकस्य मुख्यपात्रं भारतम् अस्ति। त्यागः एव तेषां मुख्यः चरित्रलक्षणः अस्ति। भरतः यज्ञस्य तपस्य च प्रतिरूपम् अस्ति। तस्य राज्यसुखस्य इच्छा नास्ति। यदा सः ज्ञायते यत् तस्य माता कैकेयी रामं निर्वासनं प्रेषितवती अस्ति तथा च तस्य कृते सिंहासनं याचितवान् यस्य कारणात् भ्रातुः रामः निर्वासनं गन्तुम् अभवत् तदा सः स्वमातुः एतस्य कार्यस्य दृढतया विरोधं करोति तथा च सः किमपि समयं विना रामं पुनः आनेतुं प्रयतते अयोध्यां प्रति। तस्य हृदयं प्रामाणिकं स्वच्छं च अस्ति। वने रामं दृष्ट्वा एव तस्य नेत्रेभ्यः अश्रुपातः प्रवहति। अग्रजं विना राजसुखानि भोक्तुं न शक्तवान्। भरतस्य चरित्रे तस्य अग्रजस्य रामस्य प्रति भक्तेः प्रेमस्य च पराकाष्ठा दृश्यते।

टिप्पणी

लक्ष्मणः

भासः प्रतिमानाटकस्य लक्ष्मणस्य चरित्रे किञ्चित् परिवर्तनं कृतवान् अस्ति। एकतः रामायणे वर्णितः लक्ष्मणः अतीव क्रुद्धः, देशभक्तः, वीरः, उत्साही च इति दर्शितः, अपरतः प्रतिमानाटके भारतेन सरलः, सहजः, परन्तु आक्रामकः स्वभावः इति दर्शितः। रामायणवत् भ्रातरः आज्ञाकारी च। सः रामस्य अनुमतिं विना किमपि कार्यं न करोति। कैकेय्या आहतः अपि सः रामस्य अनुमतिं न प्राप्य धनुषे बाणं न स्थापयति। सः अग्रजस्य रामस्य अतीव प्रियः अस्ति। भरतः इव लक्ष्मणोऽपि भोगान् त्यक्तवान् भ्रातुः कृते राज्यस्य भोगान् त्यक्त्वा वनं गच्छति, एतत् तस्य यज्ञस्य परिणामः।

दशरथः

दशरथः नाटके राजानं प्रतिज्ञां कृत्वा दर्शितः अस्ति। रामः तस्य प्रियः अस्ति। यदा कैकेयी रामस्य कृते १४ वर्षाणां निर्वासनं याचते तदा सः स्ववचनपालनस्य दृढनिश्चयात् अङ्गीकारं कर्तुं असमर्थः भवति। असहायेन तस्य व्रतं पूर्णं कर्तव्यम् अस्ति। तेषां चरित्रस्य बृहत्तमं लक्षणं यत् सः स्वसन्ततिं बहु प्रेमं करोति।

कैकेयी

कैकेयी अस्य नाटकस्य मुख्यं स्त्रीपात्रम् अस्ति। अस्य सम्पूर्णस्य नाटकस्य कथानकं कैकेयी इत्यनेन आग्रहितयोः प्रतिज्ञायोः केन्द्रितम् अस्ति। भासः स्वकल्पनेन रामायणकथायां यथा वर्णितं कैकेयस्य चरित्रं परिवर्तयति। रामायणकथायां कैकेयी पुत्रप्रेमात् रामाय निर्वासनं भारताय च राजसिंहासनं याचते, परन्तु प्रतिमानाटके मुनिशापात् एवम् अभवत् इति कथ्यते। भासः कैकेयस्य चरित्रं परिवर्त्य प्रस्तुतवान्।

पाठगत प्रश्नाः 9.3

1. रामस्य चरित्रे किं विशेषः?
2. भारतस्य विषये टिप्पणीं लिखत?
3. प्रतिमानाटके वर्णितसीतायाः विषये टिप्पणीं लिखत?
4. रामायणस्य मूलकथायाः कैकेयस्य प्रतिमानाटकस्य कैकेयस्य च किं भेदः?

9.5 प्रतिमानाटकस्य नाट्यसंभावनाः

संस्कृतनाट्यकारमालायां भासस्य स्वकीया अद्वितीयपरिचयः अस्ति। संस्कृतनाट्यकारेषु सः प्रथमः अस्ति, कालिदास इत्यादयः नाटककाराः तस्य मुक्ततया स्तुवन्ति। भासस्य नाटकेषु

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

विविधतां बहुत्वं च तथा च नाटककारस्य नाट्यशिल्पं तस्य मौलिकता च प्रकाशयते। नाट्यशास्त्रे वर्णितरूपकनियमान् सः स्वनाट्येषु सम्पूर्णतया न अनुसृतवान् चेदपि तस्य नाटकेषु आकर्षणस्य, रोचकतायाः च अभावः नास्ति। भासस्य नाटकेषु बृहत्तमं वैशिष्ट्यं यत् सः स्वनाटकेषु अभिनयाय पर्याप्तं स्थानं ददाति। पाठ्यसंवादस्य न्यूनतमप्रयोगेन अभिनयस्य अधिकं स्थानं प्राप्यते। अङ्गिका वाचिका सात्त्विका च एते त्रयः भासरूपके दृश्यन्ते। भासः एकालापरूपकमपि आरभते।

कथादृष्ट्या भासः पुराण-इतिहास-रामायण-महाभारत-कृष्ण-कथा-सहायतां गृहीतवान् स्यात्, परन्तु स्वस्य सृजनशीलतायाः, लोक-बुद्ध्या च स्वकल्पनायाम् कथां नाट्य-योग्यं करोति। कथानकसंरचना एवं स्थापिता यत् नाट्यगृहे प्रदर्शनं कुत्रापि न बाधितं भवति। तस्य नाटकेषु प्रत्येकं पात्रं यावत् आवश्यकं तावत् एव संवादं करोति। तस्य संवादयोजना कथानकं गतिं ददाति। एतदेव कारणं यत् केरलस्य नाट्यनिर्देशकः के.एन.पनिक्करः नाटकस्य लोकस्य च दृष्ट्या पाठ्येतरपाठानां माध्यमेन लिखितपाठे निहितानाम् अनेकानां चित्राणां प्रकाशनं कृत्वा मञ्चनस्य नूतनं आयामं ददाति।

किं त्वया ज्ञातम्?

- संस्कृतनाट्यकारेषु भासः प्रथमः अस्ति यः रामायण-महाभारत-लोकपरम्परायाः कथाः स्वीकृत्य स्वकल्पनातः रूपक-प्रयोगं कृतवान्।
- भासस्य सृष्टिकालः क्रि.पू.चतुर्थ-५ शताब्दी अस्ति। कालिदासः स्वयमेव भासस्य लेखनानि अपि प्रशंसति।
- प्रतिमानाटकं भासविरचितं सप्तअङ्कं नाटकम् अस्ति।
- प्रतिमानाटके रामस्य राज्याभिषेकात्, रावणस्य वधात्, तस्य वनात् अभिषेकपर्यन्तं पुनरागमनात् च कथा आरभ्यते।
- इक्ष्वाकुगोत्रस्य मृतराजानाम् प्रतिमानां देवकुले स्थापनस्य घटनायाः महत्त्वं दत्त्वा भासः अस्य नाटकस्य नामकरणं 'प्रतिमनाटकम्' इति कृतवान्।
- प्रथमे कृत्ये रामस्य राज्याभिषेकस्य, कैकेयस्य रामस्य १४ वर्षाणां वनवासस्य, भारतस्य सिंहासनस्य आग्रहः, राम-लक्ष्मण-सीता-निर्वासनस्य च सज्जताः सन्ति।
- द्वितीये खण्डे रामवियोगात् राजा दजरथस्य प्राणत्यागस्य कथा।
- तृतीये खण्डे भारतः मातृगृहात् प्रत्यागत्य मार्गे देवकुले पितुः दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा आशङ्कितः अस्ति। सः स्वपितुः मृत्योः विषये ज्ञातुं आगच्छति। सः रामं प्रति आनेतुं वनं प्रति अगच्छत्।

टिप्पणी

- चतुर्थे खण्डे भरतः स्वस्य महासचिवः सुमन्त्रेण सह वनं गत्वा रामं मिलित्वा अयोध्यां प्रति प्रत्यागन्तुं अनुरोधं करोति परन्तु रामः तं प्रत्यययित्वा पुनः प्रेषयितुम् इच्छति। अन्ते अग्रजस्य वचनस्य आदरं कृत्वा भरतः एतस्याः शर्तया प्रत्यागच्छति यत् श्रीरामः यदा वनाद् अयोध्यां प्रत्यागमिष्यति तदा तस्य सिंहासनं स्वीकुर्यात् इति।
- पञ्चमे खण्डे रावणेन खरदुषणस्य वधस्य प्रतिशोधार्थं स्वभगिन्याः शूर्पणाखायाः नासिकां छित्त्वा सीतायाः छलेन अपहरणस्य घटना अस्ति।
- षष्ठस्य कृत्यस्य आरम्भे सीतां उद्धाराय आगतस्य गिद्धराजस्य रावणस्य जटायुस्य च मध्ये भयंकरं युद्धं भवति अन्ते जटायुः रावणस्य हस्तेन क्षतिग्रस्तः भूत्वा शहादतां प्राप्नोति। रामः सीतायाः अपहरणस्य विषये ज्ञायते, सुग्रीवं मिलति, भरतः च रामस्य साहाय्यार्थं सेनाम् सज्जीकरोति।
- सप्तम-अङ्कस्य आरम्भे भरतः रामस्य साहाय्यार्थं स्वसैन्येन सह गन्तुं सज्जः भवति, परन्तु तत्र गमनात् पूर्वं भरतः एकस्मात् तपस्वीतः रावणस्य उपरि रामस्य विजयस्य विषये सूचनां प्राप्नोति। कैकेय्या सह वनं गत्वा तत्र रामस्य अभिषेकं करोति।
- भासः अस्मिन् नाटके रामायणस्य मूलकथायां स्वकल्पनानुसारं किञ्चित् परिवर्तनं कृतवान् अस्ति।

पाठांत प्रश्नाः

1. प्रतिमानाटकस्य मुख्यकथा का अस्ति?
2. प्रतिमानाटकस्य निर्माता भासस्य विषये टिप्पणी लिखत?
3. प्रतिमानाटक नाटके भरतस्य चरित्रे कः विशेषः?
4. प्रतिमानाटककथायां रामायणस्य मूलकथायां च कः भेदः?

पाठगतप्रश्नानां उत्तराणि

9.1

1. चतुर्थतः पञ्चमशताब्दपर्यन्तं ई.पू.।
2. भासस्य 13 नाटकानि सन्ति।
3. भासस्य नाटकानां कथानकस्य स्रोतः रामायणं, महाभारतं, लोकम्।

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

9.2

4. प्रतिमानाटकस्य मूलकथायां रामस्य राज्याभिषेकस्य, निर्वासनस्य, सीतायाः अपहरणस्य, रावणस्य हत्यायाः अनन्तरं अयोध्यायाः सिंहासनारोहस्य च कथा अस्ति।
5. अविमारकस्य कथानकं कृष्णकथायाः लोकप्रियकथातः गृहीतम् अस्ति।

9.3

1. प्रतिमानाटकनाटके सप्त कृतयः सन्ति।
 2. प्रतिमा तृतीयाध्याये वर्णिता अस्ति।
 3. सीताहरणप्रसङ्गः पञ्चमे अङ्के।
 4. कैकेयी षष्ठे अध्याये महाराज दशरथेन ऋषितः प्राप्तशापस्य चर्चा करोति।
1. रामः आज्ञाकारी, क्षमाशीलः, उदारः, दृढनिश्चयः, अहंकाररहितः, प्रेम्णः भ्रातरः, शूरः, बुद्धिमान् च इति चित्रितः अस्ति।
 2. भारतः देशभक्तः अस्ति, सः त्यागस्य, समर्पणस्य च मूर्तरूपेण दर्शितः अस्ति।
 3. सुखदुःखयोः अपि भर्तुः पोषणं कुर्वती आदर्शस्त्रीरूपेण सीता चित्रिता अस्ति।
 4. मूलकथायां कैकेयी पुत्रप्रेमात् दजरथात् प्रतिज्ञाद्वयं याचितवती आसीत्, प्रतिमानाटके तु मुनिशापात् एवम् करोति।